ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମୌଳିକତା

ପଣ୍ଡିତ ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ମିଶ୍ର

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସ୍ୱରୂପ ଅଚିନ୍ତ୍ୟ, ଅବ୍ୟକ୍ତ ଓ ରହସ୍ୟମୟ । ଜ୍ଞାନୀ, ଭକ୍ତ, ତତ୍ତ୍ୱଦର୍ଶୀ, ଗବେଷକ, ପଣ୍ଡିତ ଓ ଦାର୍ଶନିକବୃନ୍ଦ ତାଙ୍କୁ ଅନନ୍ତ, ଅକ୍ଷୟ, ଅବ୍ୟୟ, ଅବିନଶ୍ୱର, ସର୍ବାନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ, କ୍ଷରଅକ୍ଷର, ସାକାର ନିରାକାର ଓ ସଗୁଣ ନିର୍ଗୁଣ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ରୂପରେ ଚିତ୍ରଣ କରିଛନ୍ତି । ତତ୍ତ୍ୱତଃ ସେ ଅଖିଳ ବିଶ୍ୱର ସର୍ବନିୟନ୍ତା ହେଲେହେଁ ତାଙ୍କ ଶ୍ରୀବିଗ୍ରହ ନଶ୍ୱର କ୍ଷୟଶୀଳ ଦାରୁରେ ନିର୍ମିତ । ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ବୈକୁଣ୍ଠ ନୀଳାଚଳରେ ସେ ଦିବ୍ୟଲୀଳା ସଂରଚନା ପୂର୍ବକ ବିଶ୍ୱର ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ଦେବତା ସ୍ୱରୂପରେ ମହିମାବନ୍ତ । ତାଙ୍କ ନିତ୍ୟନୈମିତ୍ତିକ ପୂଜାବିଧାନ, ପର୍ବପର୍ବାଣି, ଯାନିଯାତ୍ରା ଲୌକିକ ହୋଇ ମଧ ଦିବ୍ୟ, ଅନନ୍ୟ ଓ ଅସାଧାରଣ । ତାଙ୍କ ରୂପ, ଲୀଳା, ଧାମ, ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଦର୍ଶନରେ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ, ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଓ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଭରି ରହିଛି । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଏହି ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ, ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଓ ବୈଚିତ୍ର୍ୟକୁ ଉଦ୍‌ଘାଟନ କରିବାକୁ ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି ଅଗଣିତ ସାଧୁ, ସନ୍ଥ, ମହାତ୍ମା, ଶୂରୀ, ସାଧକ, ଗବେଷକ, ତତ୍ତ୍ୱାନୁସନ୍ଧାନୀ, ସମାଲୋଚକ ତଥା ଗୁଣଜ୍ଞ ବିଦ୍ୱାନ୍ ପ୍ରୟାସ କରିଥିଲେ ହେଁ ଅଦ୍ୟାବଧି ତାଙ୍କ ମୌଳିକତା ଦୁର୍ବୋଧ ଓ ରହସ୍ୟାଚ୍ଛନ୍ନ । ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ତଥ୍ୟାଭିଜ୍ଞ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ମୂଳତଃ ଶାବର, ବୈଦିକ, ଜୈନ, ବୌଦ୍ଧ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ବିବେଚନା ପୂର୍ବକ ଅନେକ ଅନାଲୋଚିତ ତଥ୍ୟ ପରିବେଷଣ କରିଯାଇଛନ୍ତି, ତଥାପି ଗବେଷଣାର ଅନ୍ତ ହୋଇନାହିଁ । ସକଳ ଦାର୍ଶନିକ ଓ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ବିଶ୍ଳେଷଣ ସତ୍ତ୍ୱେ ସେ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ରହସ୍ୟମୟ ହୋଇଯାଇଛନ୍ତି । ସତେ ଯେପରି ବିଶ୍ୱ ସମ୍ବିଧାନର ପ୍ରତୀକାତ୍ମକ ବିଗ୍ରହ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ଅସରନ୍ତି ରହସ୍ୟର ଗନ୍ତାଘର । ଯଥାର୍ଥରେ କୁହାଯାଇଛି -

'ସର୍ବ ରହସ୍ୟଂ ପୁରୁଷୋତ୍ତମସ୍ୟ
ଦେବାଃ ନଜାନନ୍ତି କୁତଃ ମନୁଷ୍ୟାଃ ।'

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମୂଳସ୍ୱରୂପ ଅନୁସନ୍ଧାନୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଯେଉଁ ବିଶିଷ୍ଟ ବିଦ୍ୱାନବୃନ୍ଦ ଗବେଷଣା ମାଧ୍ୟମରେ ତାଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ ଦେବତା ସ୍ୱରୂପରେ ବିବେଚନା କରିଛନ୍ତି, ସେମାନେ ହେଉଛନ୍ତି ଜେନେରାଲ କନିଂହୋମ, ପ୍ରଫେସର ଉଇଲ୍‌ସନ, ଡକ୍ଟର ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ,

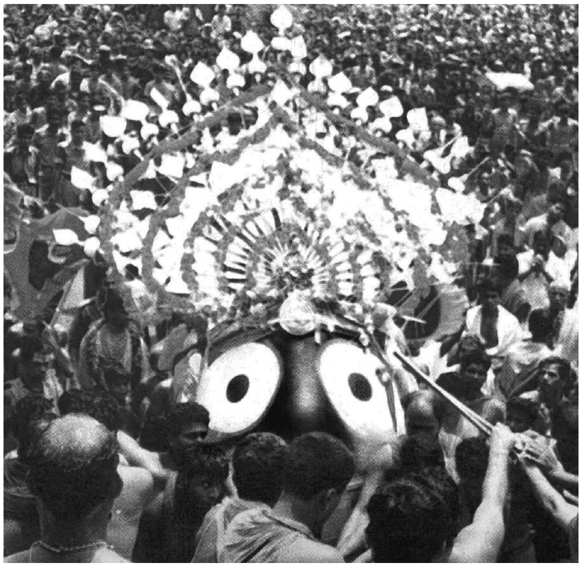

ଜେମସ୍ ଫର୍ଗୁସନ, ଲୁଇସ୍ ରୋଜ୍‌ଭିଟ୍ ଏବଂ ଏନ୍.ଏନ୍. ବୋଷ ପ୍ରଭୃତି । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ତ୍ରିରତ୍ନ ଅର୍ଥାତ୍ ବୁଦ୍ଧ, ଧର୍ମ ଓ ସଂଘର ପ୍ରତୀକ ହେଉଛନ୍ତି ଜଗନ୍ନାଥ, ସୁଭଦ୍ରା ଓ ବଳଭଦ୍ର । ଏହିସବୁ ଗବେଷକବୃନ୍ଦଙ୍କ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ଡକ୍ଟର ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ ସ୍ୱରଚିତ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସରେ ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ଭାବରେ ବାଇଶି ଗୋଟି ଚିତ୍ର ମାଧ୍ୟମରେ ଉପସ୍ଥାପନା କରିଛନ୍ତି । (୧) ଡକ୍ଟର ମହତାବ ଏହି ପରିଚ୍ଛେଦରେ ସମସ୍ତ ବୌଦ୍ଧ ମତବାଦୀ ଗବେଷକଙ୍କର ଉକ୍ତିକୁ ବିସ୍ତୃତ ଓ ବ୍ୟାପକ ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ସେ ଯେଉଁ ତିନି ଗୋଟି ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣନା ପୂର୍ବକ ବୌଦ୍ଧ ମତବାଦକୁ ବିଶ୍ୱାସ କରିଛନ୍ତି, ତାହା ହେଉଛି ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ନାମ, ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ଦେବୀ ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କ ସମାବେଶ, ଅଶୋକଙ୍କ ସମୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ:ପୂ: ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଓଡ଼ିଶାର ଶବରମାନେ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇ ପୁରୀରେ ପୂର୍ବରୁ ନିର୍ମିତ ବୌଦ୍ଧ ସ୍ତୁପରେ ତ୍ରିରତ୍ନ ପୂଜା କଲେ ତଥା ରଥଯାତ୍ରା ବୌଦ୍ଧ ବିଧାନର ମୁଖ୍ୟପର୍ବ । ଏହି ତିନିଗୋଟି ପ୍ରସଙ୍ଗକୁ ଭିତ୍ତିକରି ସେ ତାଙ୍କର ବିବେଚନା ଉପସ୍ଥାପନା କରିବା ସହିତ ଜଗନ୍ନାଥ ମୂଳତଃ ବୌଦ୍ଧ ଦେବତା ବୋଲି ସୂଚନା ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି । ସୂଚନାଯୋଗ୍ୟ ଯେ, ଡକ୍ଟର ମହତାବ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ ରଚନା କରିବା ସମୟ ଅର୍ଥାତ୍ ୧୯୪୮ ପୂର୍ବରୁ ବିଦେଶୀ

ବିଦ୍ୱାନବୃନ୍ଦ ଜଗନ୍ନାଥ ମୂଳତଃ ବୌଦ୍ଧଦେବତା ବୋଲି କେତେକ ତଥ୍ୟ ଅବତାରଣା କରିଥିଲେ । ସେମାନେ ଯେଉଁ ଯୁକ୍ତି ଉପରେ ଭିତ୍ତିପୂର୍ବକ ଏହି ତଥ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ, ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଉଛି ପୁରାତନ ପାଲି ସାହିତ୍ୟ ଏବଂ ତନ୍ତ୍ର ସାହିତ୍ୟରେ 'ଜଗନ୍ନାଥ' ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଏକ ନାମ, ଏଲୋରା ଗୁମ୍ଫାରେ ଖୋଦିତ ଏକ ବୁଦ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତିର ନାମ 'ଜଗନ୍ନାଥ', ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ 'ଧମ୍ମ' ନାରୀ ଭାବରେ କଳ୍ପିତ ଏବଂ ଫାହିୟାନଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଖୋଟାନ୍ ରଥଯାତ୍ରାରୁ ଅନୁମିତ ପୁରୀ ରଥଯାତ୍ରା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ମୁଖ୍ୟପର୍ବ । ଏହି ଯୁକ୍ତିସମୂହ ଉପରେ ଗଭୀର ରେଖାପାତ କଲେ ହୃଦ୍‌ବୋଧ ହୁଏ ଯେ, ପାଲି ସାହିତ୍ୟ ପୂର୍ବରୁ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ 'ଜଗନ୍ନାଥ' ଶବ୍ଦ ବିଦ୍ୟମାନ, ଅଧିକନ୍ତୁ ବିଷ୍ଣୁ ଓ ଶିବଙ୍କର ନାମ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ । ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ, ବ୍ରଜଯାନୀ ସାଧକ ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ଏବଂ ତଦୀୟଗୁରୁ ଅନଙ୍ଗବ୍ରଜଙ୍କ ଲିଖିତ 'ଜ୍ଞାନସିଦ୍ଧି' ତଥା 'ପ୍ରଜ୍ଞାପାୟୋ ବିନିଶ୍ଚୟ ସିଦ୍ଧି'ରେ 'ଜଗନ୍ନାଥ' ନାମ ପ୍ରଥମେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ବୋଲି ଗବେଷକମାନେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ତତ୍‌ପୂର୍ବରୁ ସଂସ୍କୃତ ପୁରାଣ ଓ ବିଷ୍ଣୁ ସହସ୍ର ନାମ ଇତ୍ୟାଦିରେ 'ଜଗନ୍ନାଥ' ନାମ ବହୁବାର ଉଲ୍ଲେଖ ଥିଲେ ହେଁ ତାହା ବିଚାରକୁ ନେଇନଥାନ୍ତି । ଏହା ସତ୍ୟ ଯେ, ପାଲି ସାହିତ୍ୟରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଶବ୍ଦ ବିଶେଷଣ ଭାବରେ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇଛି ଏବଂ ତାହାଠାରୁ ପ୍ରାଚୀନ ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଜଗନ୍ନାଥ ତଥା ଶିବ ପୁରାଣରେ ମହାଦେବଙ୍କୁ ଜଗନ୍ନାଥ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ଶବ୍ଦଟି ବିଶେଷ୍ୟ ଭାବରେ ବ୍ୟବହୃତ । ସର୍ବୋପରି ଗବେଷକ ଡକ୍ଟର ବେଣୀମାଧବ ପାଢ଼ୀଙ୍କ ମତରେ 'ଜଗନ୍ନାଥ' ଶବ୍ଦଟି ମୂଳ ପାଲି ଶବ୍ଦ ନୁହେଁ, ଏହା ଶାବର ଶବ୍ଦ 'ଜଗନ୍ତ'ରୁ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ସଂସ୍କୃତରେ ଜଗନ୍ନାଥ ରୂପ ଧାରଣ କରିଛି । (୨) ଅତଏବ, ନିଃସନ୍ଦେହରେ ବିଚାର କରାଯାଇପାରେ ଶାବର ଶବ୍ଦରୁ ସଂସ୍କୃତରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଶବ୍ଦ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ପୁରାଣରେ ବ୍ୟବହୃତ । ଅବଶ୍ୟ, ଏହାର ପ୍ରଭାବରେ ପାଲି ଭାଷାରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ଜଗନ୍ନାଥ ନାମରେ ସମ୍ବୋଧନ କରାଯାଇଛି । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ପାଲି ସାହିତ୍ୟରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଜଗନ୍ନାଥ ଶବ୍ଦରୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ ଦେବତା ବିବେଚନା କରିବା ସମୀଚୀନ ନୁହେଁ । ଦ୍ୱିତୀୟ ଯୁକ୍ତି ହେଉଛି, ଏଲୋରା ଗୁମ୍ଫାରେ ଖୋଦିତ ବୌଦ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତିର ନାମ ଜଗନ୍ନାଥ । ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତି ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ସେହି ସମୟ ବେଳକୁ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମରେ ଜଗନ୍ନାଥ ନାମ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରି ସାରିଲାଣି । ତୃତୀୟ ଯୁକ୍ତି ହେଉଛି, ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମରେ 'ଧମ୍ମ' ନାରୀ ଭାବରେ କଳ୍ପିତ । ନାରୀ ଧର୍ମ ଭାବରେ ଚିତ୍ରିତ ହେବା କୌଣସି ସଂସ୍କୃତ ପୁରାଣରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ, ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମରେ ବୁଦ୍ଧ ହିଁ ପୁରୁଷ, ଧର୍ମ ହେଉଛି ପ୍ରକୃତି ଏବଂ ସଂଘ ହିଁ ଉଭୟ ଅର୍ଥାତ୍ ପୁରୁଷ ଓ ପ୍ରକୃତିର ସଂଯୋଗ । ତେଣୁ ବୌଦ୍ଧ ମତରେ ଧର୍ମ୍ମ ହିଁ ପ୍ରକୃତି, ନାରୀ ନୁହେଁ । ଚତୁର୍ଥ ଯୁକ୍ତି ହେଉଛି ଚୀନ୍ ପରିବ୍ରାଜକ ଫାହିୟାନ୍ ଖୋଟାନ୍‌ରେ ଦେଖିଥିବା ରଥଯାତ୍ରା ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ବିଚାର କରାଯାଏ ଯେ ପୁରୀର ରଥଯାତ୍ରା ବୌଦ୍ଧ ଯାତ୍ରା ବିଶେଷ । ସୂଚନାଯୋଗ୍ୟ ଯେ, ଖ୍ରୀ:ପୂ: ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବୌଦ୍ଧ ମତର ଉନ୍ମେଷ । ତାହାର ବହୁପୂର୍ବରୁ ବେଦ, ରାମାୟଣ, ମହାଭାରତ ଓ ପୁରାଣାଦିରେ ରଥର ବହୁବିଧ ବର୍ଣ୍ଣନା ବିଦ୍ୟମାନ । ଏତଦ୍‌ଭିନ୍ନ, ପୁରୀରେ ମହାଦାରୁରୁ ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ କାଳରୁ ରଥଯାତ୍ରା ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି, ଯାହାର ସମୟ ପ୍ରାଗ୍‌ବୈଦିକ ତଥା ସେହି ସମୟରେ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ଉନ୍ମେଷ ଘଟି ନଥିଲା । ଏଥିରୁ ହୃଦ୍‌ବୋଧ ହେଉଛି, ଚାରିଗୋଟି ଯାକ ଯୁକ୍ତି ଭିତ୍ତିହୀନ ତଥା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥ ମୂଳତଃ ବୌଦ୍ଧ ଦେବତା ନୁହନ୍ତି । ଏ ସଂପର୍କରେ ଗବେଷକ ଡକ୍ଟର ବେଣୀମାଧବ ପାଢ଼ୀ ସ୍ୱରଚିତ 'ଦାରୁଦେବତା' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସବିଶେଷ ଆଲୋଚନା କରି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ନେଇଛନ୍ତି ଯେ, ଜଗନ୍ନାଥ ମୂଳତଃ ଶାବର ଦେବତା ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଆର୍ଯ୍ୟ, ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଉଭୟ ଗୋଷ୍ଠୀ ତାଙ୍କୁ ଆପଣେଇ ନେଇ ସମନ୍ୱୟର ମହାଭାବରେ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ ହୋଇଛନ୍ତି । ଅନ୍ୟତମ ଗବେଷକ ଡକ୍ଟର ଗୋପୀନାଥ ମହାପାତ୍ର ସ୍ୱରଚିତ 'The land of Vishnu' ପୁସ୍ତକରେ ବୌଦ୍ଧ ମତବାଦୀଙ୍କର ସକଳ ଯୁକ୍ତିକୁ ଖଣ୍ଡନ କରିଛନ୍ତି । (୩) ତାଙ୍କ ମତରେ ୧୯୪୮ ମସିହା ବେଳକୁ ବୌଦ୍ଧ ମତବାଦ ନେତୃସ୍ଥାନୀୟ ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷଙ୍କ ସମର୍ଥନ ଲାଭ ପୂର୍ବକ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇସାରିଥିଲା । ଡକ୍ଟର ମହତାବ ମଧ ସେହି ମତକୁ ସମର୍ଥନ କରି ବିଚାର କରିଥିଲେ ଯେ ଜଗନ୍ନାଥ ମୂଳତଃ ବୌଦ୍ଧ ଓ ପରେ ଶାବର । (୪) ପୁନଶ୍ଚ, ଡକ୍ଟର ମହତାବ ବୌଦ୍ଧ ମତବାଦକୁ ବିଶ୍ୱାସ କରି ଅଶୋକଙ୍କ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ଶବରମାନେ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇ ତ୍ରିରତ୍ନ ପୂଜା କଲେ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ତାହାର କୌଣସି ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ବା ଆଭିଲେଖିକ ପ୍ରମାଣ ପ୍ରଦାନ କରିନାହାନ୍ତି । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବୌଦ୍ଧ ମତବାଦୀଗଣ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ, ଲୋକକଥା ଓ ଜାତକଗଳ୍ପ ପ୍ରଭୃତିକୁ ଆଧାର କରି ଅନେକ କିମ୍ଭୂତ କିମ୍ଭାକାର କପୋଳକଳ୍ପିତ ତଥ୍ୟ ଅବତାରଣା କରିଛନ୍ତି, ଯାହାକି ସର୍ବଜନଗ୍ରାହ୍ୟ ନୁହେଁ । ଆନ୍ତର୍ଜାତୀୟ ଖ୍ୟାତିସଂପନ୍ନ ଗବେଷକ ଉଲ୍‌ଡଫିଲ୍‌ଡ ମତରେ ବୌଦ୍ଧମାନେ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ଘୋଷଯାତ୍ରା ଅନୁକରଣରେ ରଥଯାତ୍ରା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । 'The Buddhist festival is evidently adopted from the Hindu festival of Jagannath and his broher Balaram and sister Subhadra' । ଅତଏବ ଜଗନ୍ନାଥ ମୂଳତଃ ବୌଦ୍ଧ ଅଥବା ରଥଯାତ୍ରା ବୌଦ୍ଧ ପର୍ବ ନୁହେଁ ।

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଜୈନ ଦେବତା ବୋଲି ଯେଉଁ ବିଦ୍ୱାନବୃନ୍ଦ ବିଚାର କରିଛନ୍ତି, ସେମାନେ ହେଲେ ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ, ଐତିହାସିକ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର, ପଣ୍ଡିତ ବାନାମ୍ବର ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଓ ପଣ୍ଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ର ପ୍ରଭୃତି । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଜଣେ ଜୈନଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ରାଜା । ପଣ୍ଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ର ଓ କେଦାରନାଥ

ମହାପାତ୍ର ଖାରବେଳଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ସ୍ୱରୂପରେ ଅବତାରଣା କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ପୁରାଣ ଓ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ପଞ୍ଚମ ପୁରୁଷ ଅର୍ଥାତ୍ ବେଦ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପୁରାଣକାଳୀନ ବୋଲି ସେମାନେ ବିଚାର ନକରି ଖ୍ରୀ:ପୂ: ପ୍ରଥମ ଶତକର ଜୈନ-ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଖାରବେଳଙ୍କୁ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଭାବରେ ଚିତ୍ରଣ କରିଛନ୍ତି । ଏପରିକି ଐତିହାସିକ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର ଖାରବେଳଙ୍କୁ ପଦ୍ମପୁରାଣ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଶବର ବାଳକ ରୂପେ ବିବେଚନା କରି ଶାବର ମତକୁ ପ୍ରକାରାନ୍ତରେ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । (୫) ମନୀଷୀ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସଙ୍କ ମତରେ ପ୍ରାଚୀନ ବେବିଲୋନ୍ ସଭ୍ୟତା କାଳରୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଥିଲା ତଥା ଶବରମାନେ ଥିଲେ ତାଙ୍କର ଉପାସକ । (୬) ଏହି ମତଦ୍ୱାରା ଜୈନ ମତବାଦୀ ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଶବର ଦେବତା ବୋଲି ବିଚାର କରିଛନ୍ତି । ସୂଚନାଯୋଗ୍ୟ ଯେ, ଡକ୍ଟର ବେଣୀମାଧବ ପାଢ଼ୀ ସ୍ୱରଚିତ 'ଦାରୁଦେବତା' ଗ୍ରନ୍ଥର ଷଷ୍ଠ ପ୍ରକାଶରେ ଦାରୁଦେବତାଙ୍କ ଉପରେ ଜୈନ ପ୍ରଭାବ ସଂପର୍କରେ ସୁବିସ୍ତୃତ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । (୭) ଏହି ପରିଚ୍ଛେଦରେ ତାଙ୍କ ବିବେଚନାର ନିଷ୍କର୍ଷ ହେଉଛି ଜଗନ୍ନାଥ ଶବର ଦେବତା ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଜୈନମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଉପାସିତ । କେତେକ ଗବେଷକଙ୍କର ମତ, ଜୈନ ତୀର୍ଥଙ୍କର ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିବା ସମୟରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନାର ଅୟମାରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଏହି ମତ ଶାସ୍ତ୍ର ବା ଅଭିଲେଖ ସମ୍ମତ ନୁହେଁ । ଅନ୍ୟ କେତେକଙ୍କ ମତରେ ଜୈନ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଖାରବେଳ ମଗଧ ବିଜୟ ପୂର୍ବକ ଯେଉଁ ଜୀନାସନ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଫେରାଇ ଆଣିଥିଲେ, ତାହା ହିଁ ଜଗନ୍ନାଥ ବା ତାଙ୍କ ରତ୍ନସିଂହାସନ । ଖାରବେଳ ଏହି ଜୀନାସନକୁ କେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ ସେ ସଂପର୍କରେ ଇତିହାସ ନୀରବ । ଅଧିକନ୍ତୁ, ଖାରବେଳଙ୍କ ଶିଳାଲେଖରେ ଏ ସଂପର୍କରେ ମଧ୍ୟ ସୂଚନା ନାହିଁ । ଏଠାରେ ସ୍ପଷ୍ଟ କରି ଦିଆଯାଏ ଯେ, ଜୈନ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀଗଣ ସେମାନଙ୍କର କୌଣସି ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କର କାଷ୍ଠ ନିର୍ମିତ ମୂର୍ତ୍ତି ପୂଜା କରିବାର ପରମ୍ପରା ଅଦ୍ୟାବଧି ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇନାହିଁ । ଜୈନ ମତବାଦୀଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଏକ ଯୁକ୍ତି ହେଲା 'ନାଥ' ଶବ୍ଦ ଜୈନଧର୍ମର ଶବ୍ଦ ଏବଂ ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କୁ 'ନାଥ' ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ଅତଏବ ଜୀନନାଥ ହିଁ ଜଗନ୍ନାଥ ସ୍ୱରୂପରେ ପୂଜିତ । ସୂଚନାଯୋଗ୍ୟ ଯେ, ଜଗନ୍ନାଥ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ପତ୍ତି ସଂପର୍କରେ ପୂର୍ବରୁ ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା ହୋଇଥିବାରୁ ତାହାର ପୁନରାଲୋଚନା ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ । ଶ୍ରୀମନ୍ଦିର ପରିସରରେ ଅବସ୍ଥିତ କଳ୍ପବୃକ୍ଷକୁ ମଧ୍ୟ ଜୈନ ମତବାଦୀଗଣ ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରତୀକ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିଥାନ୍ତି । ଖାରବେଳ ମଧ୍ୟ ମଗଧରୁ ଜୀନାସନ ସହିତ କଳ୍ପବୃକ୍ଷ ଆଣିଥିଲେ ବୋଲି ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲେଖରେ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । (୮) ଅବଶ୍ୟ, କେଉଁଠାରେ ରଖିଲେ ସେ ସଂପର୍କରେ ସୂଚନା ନାହିଁ । ଏହା ସତ୍ୟ ଯେ, ଜୈନ ତୀର୍ଥଙ୍କର ବୃଦ୍ଧ ବୃକ୍ଷମୂଳରେ ତପସ୍ୟାରତ ରହି ଜଗତକୁ ଆଲୋକ ପ୍ରଦାନ କରିଥାନ୍ତି ଏବଂ ଏହି କାରଣରୁ ଜୈନମୂର୍ତ୍ତି ସନ୍ନିକଟରେ ବୃକ୍ଷ ଚିହ୍ନ ରହିଥାଏ । ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରି ଗୁମ୍ଫାରେ ମଧ୍ୟ କଳ୍ପବୃକ୍ଷର ଚିତ୍ର ରହିଅଛି । ଏପରିସ୍ଥଳେ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିର କଳ୍ପବୃକ୍ଷକୁ ଜୈନଧର୍ମର ନିଦର୍ଶନ ସ୍ୱରୂପରେ ବିଚାର କରିବା ସମୀଚୀନ ନୁହେଁ । ଅନ୍ୟତମ ଯୁକ୍ତି ହେଉଛି, ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେ ମହାପ୍ରସାଦକୁ କୈବଲ୍ୟ କୁହାଯାଇଥାଏ, ଯାହାକି ଜୈନଧର୍ମର ଏକ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ବିଭବ । ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସଙ୍କ ମତରେ ଜୈନଧର୍ମର କେବଳୀ ଭାବରୁ କୈବଲ୍ୟ ଶବ୍ଦର ସୃଷ୍ଟି । (୯) ପ୍ରକୃତ ପକ୍ଷେ କୈବଲ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତି ହିଁ ନିର୍ବାଣ ପ୍ରାପ୍ତି, ଯାହା ଉଚ୍ଚାଙ୍ଗ ସାଧନା ଦ୍ୱାରା ସମ୍ଭବ ହୋଇଥାଏ । ମହାପ୍ରସାଦ ରୂପୀ କୈବଲ୍ୟ ସହିତ ଏହାର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ ଗବେଷକବୃନ୍ଦଙ୍କ ବିଚାରରୁ ହୃଦ୍‌ବୋଧ ହୁଏ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନାରେ ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ବିଦ୍ୟମାନ । କିନ୍ତୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ମୂଳତଃ ଜୈନ ଦେବତା ବିଚାର କରିବା ସାର୍ବଜନୀନ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ନୁହେଁ । ଗବେଷକ ଓ ବିଦ୍ୱାନଙ୍କର ବଳିଷ୍ଠଯୁକ୍ତି ହେଉଛି ଶ୍ରୀଗୁଣ୍ଡିଚା ବା ଆଷାଢ଼ ଶୁକ୍ଳ ଦ୍ୱିତୀୟା ହେଉଛି ଜୈନ ତୀର୍ଥଙ୍କର ଋଷଭନାଥଙ୍କର ଗର୍ଭ କଲ୍ୟାଣ ତିଥି ତଥା ସେହି ତିଥିରେ ରଥଯାତ୍ରା ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେଉଥିବାରୁ ଜଗନ୍ନାଥ ମୂଳତଃ ଜୈନ ଦେବତା । ସୂଚନାଯୋଗ୍ୟ ଯେ, ମହାଦାରୁରୁ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ ହେବା କାଳରୁ ରଥଯାତ୍ରା ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୋଇଆସୁଅଛି, ଯେଉଁ ସମୟରେ ଜୈନଧର୍ମର ଉନ୍ମେଷ ଘଟିନଥିଲା । ଅଧିକନ୍ତୁ, ଶ୍ରୀଗୁଣ୍ଡିଚା ତିଥି ଜୈନତୀର୍ଥଙ୍କର ଋଷଭନାଥଙ୍କର ଗର୍ଭ କଲ୍ୟାଣ ତିଥି ବୋଲି କୌଣସି ଜୈନଶାସ୍ତ୍ରରେ ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ଅତଏବ, ନିର୍ବିବାଦରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ ଯେ ଜୈନଧର୍ମ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ଅଂଶ ବିଶେଷ ହୋଇଥିବାରୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନାରେ ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଏହାର ଅର୍ଥ ନୁହେଁ ଯେ ଜଗନ୍ନାଥ ମୂଳତଃ ଜୈନ ଦେବତା ।

ଐତିହାସିକ ମନମୋହନ ଗାଙ୍ଗୁଲି, ଗବେଷକ ପିଟର୍‌ସନ, ଅଧ୍ୟାପକ ପ୍ରଭାତ ମୁଖାର୍ଜୀ, ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ପଣ୍ଡିତ ସଦାଶିବ ମିଶ୍ର, ପଣ୍ଡିତ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାଶ ଓ ଡକ୍ଟର ଗୋପୀନାଥ ମହାପାତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ବିଦ୍ୱାନବୃନ୍ଦ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମର ଦେବତା ବୋଲି ବିଚାର କରିଛନ୍ତି । ଐତିହାସିକ ଗାଙ୍ଗୁଲିଙ୍କ ମତରେ ଉପନିଷଦ୍ ବର୍ଣ୍ଣିତ ତ୍ରିବର୍ଣ୍ଣ (ଅ+ଉ+ମ୍)ରୁ ଜଗନ୍ନାଥ, ସୁଭଦ୍ରା ଓ ବଳଭଦ୍ର ମୂର୍ତ୍ତିର ପରିକଳ୍ପନା ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଛି । (୧୦) ଗବେଷକ ପିଟର୍‌ସନ୍ ମଧ୍ୟ ଏହି ମତର ପ୍ରଚାରକ । ପଣ୍ଡିତ ସଦାଶିବ ମିଶ୍ର ସ୍ୱରଚିତ 'ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର' ଏବଂ ପଣ୍ଡିତ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାଶ ସ୍ୱରଚିତ 'ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ଓ ତତ୍ତ୍ୱ' ପୁସ୍ତକରେ ବିସ୍ତୃତ ଆଲୋଚନା ପୂର୍ବକ ପ୍ରମାଣ କରିଛନ୍ତି ଯେ ଜଗନ୍ନାଥ ମୂଳତଃ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ଦେବତା । ଗୌରବର କଥା, ଅଧ୍ୟାପକ ପ୍ରଭାତ ମୁଖାର୍ଜୀ ଶାସ୍ତ୍ର, ପୁରାଣ ଓ ଶିଳାଲେଖ ପ୍ରଭୃତି ଉପାଦେୟ ତଥ୍ୟକୁ ଆଧାର କରି ପ୍ରମାଣ କରିଛନ୍ତି ଯେ କୃଷ୍ଣ ବାସୁଦେବ ଉପାସନା ହିଁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନାର ମୂଳ ସ୍ୱରୂପ । ତଦନୁରୂପ ଗୋପୀନାଥ ମହାପାତ୍ର ସ୍ୱରଚିତ 'ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ତତ୍ତ୍ୱ' ପୁସ୍ତକରେ ବହୁବିଧ

ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ପ୍ରମାଣ ଉପସ୍ଥାପନା ପୂର୍ବକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହୋଇଛନ୍ତି ଯେ ଜଗନ୍ନାଥ ମୂଳତଃ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଦେବତା । ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ ଯେ, ମହାଭାରତ ଯୁଗ ପରେ କୃଷ୍ଣ ବାସୁଦେବ ଉପାସନା ସାତ୍ୱତଧର୍ମ ଭାବରେ ବିକାଶ ଲାଭ କରିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଏହାର ବହୁପୂର୍ବରୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନା ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାର ବହୁ ପ୍ରମାଣ ଉପଲବ୍ଧ । (୧୧) ଏହି ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନା ଯେ କୃଷ୍ଣ ବାସୁଦେବ ଉପାସନାର ବିକଶିତ ସ୍ୱରୂପ ଭାବିବା ଭୁଲ ହେବ । ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଗବେଷକଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ, ପ୍ରଫେସର ଗୌରୀକୁମାର ବ୍ରହ୍ମା, ଡକ୍ଟର ସତ୍ୟନାରାୟଣ ରାଜଗୁରୁ, ଡକ୍ଟର ପ୍ରହ୍ଲାଦ ପ୍ରଧାନ, ଡକ୍ଟର ନବୀନ କୁମାର ସାହୁ, ଡକ୍ଟର କରୁଣା ସାଗର ବେହେରା, ଡକ୍ଟର ମନ୍ମଥନାଥ ଦାସ, ଡକ୍ଟର ଗଣେଶ୍ୱର ମିଶ୍ର, ଡକ୍ଟର ଲକ୍ଷ୍ମଣ କୁମାର ମହାପାତ୍ର, ଡକ୍ଟର ଗୟାଚରଣ ତ୍ରିପାଠୀ, ଷ୍ଟିଟେନ୍‌କ୍ରୋନ୍, ଡକ୍ଟର ହରମାନ କୁଲ୍‌କେ, ଆଙ୍କରଲଟ୍ ଏସ୍‌ମାନ, ପ୍ରଫେସର ଭି. ରାଘବନ୍, ପଣ୍ଡିତ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ରାଜଗୁରୁ ପ୍ରଭୃତି ବିଜ୍ଞପ୍ରାଜ୍ଞବୃନ୍ଦ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଯଥେଷ୍ଟ ଆଲୋକପାତ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏ ଅବଧି ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମୌଳିକତା ଦୁର୍ବୋଧ । ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗରୁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଗବେଷକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ତଥ୍ୟ ଓ ତତ୍ତ୍ୱ ଉଦ୍‌ଘାଟନ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ଇତିମଧ୍ୟରେ ଶହେ ବର୍ଷରୁ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱ କାଳ ବିତିଗଲାଣି । ଗବେଷକଙ୍କ ପ୍ରଦତ୍ତ ତଥ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଜୈନମତ ଓ ବୌଦ୍ଧମତ ପ୍ରଥମେ ଲୋକପ୍ରିୟତା ଲାଭ କରିଥିଲା । ସ୍ୱାଧୀନତା ସମୟକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଗବେଷଣାର ପଚାଶ ବର୍ଷ ପରେ ବୌଦ୍ଧମତ ସବଳ ଓ ଜୈନମତ ଦୁର୍ବଳ ହୋଇ ଶାବର ମତର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟମତ ସପକ୍ଷରେ ଅଧିକ ତଥ୍ୟ ଓ ତତ୍ତ୍ୱ ଉପଲବ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ଶାବରମତ ସର୍ବାଧିକ ସାର୍ବଜନୀନ ସ୍ୱୀକୃତ ଲାଭ କରିଅଛି । ମହନୀୟତା ହେଉଛି, ବିଜ୍ଞପ୍ରାଜ୍ଞ ଗବେଷକବୃନ୍ଦ ନୂତନ ନୂତନ ତଥ୍ୟ ଓ ତତ୍ତ୍ୱ ଉଦ୍‌ଘାଟନ ପୂର୍ବକ ଗବେଷଣାକୁ ପୁଷ୍ଟ କରିଅଛନ୍ତି । ତଥାପି ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ଓ ଐତିହ୍ୟ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନୁପଲବ୍ଧ । ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଉଛି, ଅଜସ୍ର ଧନ ବ୍ୟୟରେ କେତେକ ଦେଶୀ ଓ ବିଦେଶୀ ଗବେଷକଙ୍କୁ ନେଇ ଯେଉଁ ବିଧିବଦ୍ଧ ଗବେଷଣା ପ୍ରକ୍ରିୟା କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ହୋଇ ଇଂରାଜୀରେ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରକାଶନ ହେଲା ସେଥିରେ ଅନେକ ଅଜ୍ଞାତ ତଥ୍ୟ ଲୋକଲୋଚନକୁ ଆସିପାରିଲା, ଅଥଚ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ରହସ୍ୟମୟ ହୋଇଗଲେ ।

ଗବେଷକମାନଙ୍କୁ ବାଦ୍ ଦେଲେ ସାଧୁ, ସନ୍ଥ, ମହାତ୍ମା ଓ କବି କୋବିଦବୃନ୍ଦ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଭାବରେ ଚିତ୍ରଣ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଗବେଷକମାନେ ଏଥିରେ ମଧ୍ୟ କିଛିଟା ନିର୍ଭର କରି ତଥ୍ୟ ଓ ତତ୍ତ୍ୱାଶ୍ରୟୀ ହୋଇଛନ୍ତି । ନିରିଖେଇ ଦେଖିଲେ ହୃଦ୍‌ବୋଧ ହୁଏ, ଯୁଗ ପରିବର୍ତ୍ତନ ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ଜଗନ୍ନାଥ କବିକୋବିଦଙ୍କ ଲେଖନୀରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସ୍ୱରୂପରେ ଚିତ୍ରଣ ହୋଇଛନ୍ତି ତଥା ଜନସମାଜ ସେଥିରେ ବିଶେଷ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଛନ୍ତି । କାରଣ କବିକୋବିଦଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସୃଷ୍ଟ ସାହିତ୍ୟ ହିଁ ସମାଜର ପ୍ରତିଫଳନ ଓ ଉଚ୍ଚାରଣ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ସାହିତ୍ୟପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ନିକ୍ଷେପ କଲେ ଆମ ଆଗରେ ବେଦ ବିଶ୍ୱର ପ୍ରାଚୀନତମ ସାହିତ୍ୟ ସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିଭାତ ହୁଏ । ଅନେକ ଗବେଷକଙ୍କର ମତ, ବେଦରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସଂପର୍କରେ କୌଣସି ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ଏହା ସତ୍ୟ ଯେ, ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଉଲ୍ଲେଖ ନଥିଲେ ହେଁ ଦାରୁ ସଂପର୍କରେ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ସକଳ ଗବେଷକ ଗୋଟିଏ ତଥ୍ୟରେ ଏକମତ ହୋଇଛନ୍ତି ଯେ, ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମୂଳସ୍ୱରୂପ ଦାରୁ, ଯାହାକି ତାଙ୍କର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା । ପ୍ରାଚୀନତମ ସାହିତ୍ୟ ବେଦରେ ଦାରୁ ଉପାସନାର ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ପ୍ରମାଣ ବିଦ୍ୟମାନ ।

'ଅଦୌ ଯଦ୍‌ଦାରୁ ପ୍ଲବତେ ସିନ୍ଧୋଃ ପାରେ ଅପୁରୁଷମ୍,
ତଦାରଭସ୍ୟ ଦୁର୍ହଣୋ ତେନ ଗଚ୍ଛ ପରସ୍ତରମ୍ ।' (୧୨)

ମହତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଉଛି, ଏହି ମନ୍ତ୍ରଟିରେ ସିନ୍ଧୁ ତୀରରେ ଥିବା ଦାରୁ ସଂପର୍କରେ କୁହାଯାଇଛି । ଲବ୍ଧ ପ୍ରତିଷ୍ଠ ଗବେଷକବୃନ୍ଦ ମନ୍ତ୍ରଟିରେ ଗୁରୁତ୍ୱାରୋପ କରିଥିଲେହେଁ ବେଦର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଭାଷ୍ୟକାରଙ୍କ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ସେମାନଙ୍କୁ ସନ୍ଦେହରେ ପକାଇଛି । ତେଣୁ ଗବେଷଣା କାଳରେ ଦାରୁ ଉପାସନାର ତଥ୍ୟ ଓ ତତ୍ତ୍ୱ ଉଦ୍‌ଘାଟନରେ ବାଧା ଉପୁଜିଛି । ସ୍ମରଣଯୋଗ୍ୟ ଯେ, କେବଳ ଋଗ୍‌ବେଦର ପୂର୍ବୋକ୍ତ ମନ୍ତ୍ରଟିରେ ଦାରୁ ସଂପର୍କରେ ସୂଚନା ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇନାହିଁ, ଅଥର୍ବ ବେଦରେ ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ ମନ୍ତ୍ରଟିଏ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୋଇଥାଏ ।

'ଅଦୌ ଯଦ୍ଦାରୁ ପ୍ଲବତେ ସିନ୍ଧୋର୍ମଧ୍ୟେ ଅପୁରୁଷମ୍,
ତଦାଲଭସ୍ୱ ଦୁର୍ଦ୍ଧାନୋ ତେନ ଯାହି ପରଂସ୍ଥଳମ୍ ।' (୧୩)

ଏଥିରୁ ହୃଦ୍‌ବୋଧ ହୁଏ, ଋଗ୍‌ବେଦ ରଚନା ସମୟରୁ ଅଥର୍ବ ବେଦ ରଚନା ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦୀର୍ଘକାଳ ସିନ୍ଧୁ ତୀରରେ ଦାରୁ ଉପାସନା ଧାରା ଅବ୍ୟାହତ ରହିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଏହି ଉପାସନା କେଉଁ ସଂପ୍ରଦାୟ ଦ୍ୱାରା ହେଉଥିଲା, ତାହା ହିଁ ପ୍ରଶ୍ନବାଚୀ । ଅବଶ୍ୟ ଆମର ବହୁ ଗବେଷକ ଓ ବିଦ୍ୱାନ ଏହା ଶବରମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ହେଉଥିବାର ମତପୋଷଣ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମନ୍ତ୍ର ଦୁଇଟିର ଅର୍ଥ ଓ ତତ୍ତ୍ୱାର୍ଥ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ବୋଧହୁଏ । ବେଦର ପ୍ରାଚୀନ ଭାଷ୍ୟକାରବୃନ୍ଦ ଋଗ୍‌ବେଦର ମନ୍ତ୍ରଟିକୁ ଅଲକ୍ଷ୍ମୀସୂକ୍ତ ରୂପରେ ଅଭିହିତ କରିଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ସାକାର ଉପାସନା ବେଦ ସମ୍ମତ ନୁହେଁ ଏବଂ ଦାରୁ ଉପାସନା ଆର୍ଯ୍ୟୋଚିତ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ନୁହେଁ । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି ସିନ୍ଧୁ ତଟରେ ଦାରୁଉପାସନା କୌଣସି ଆର୍ଯ୍ୟୋତ୍ତର ସଂପ୍ରଦାୟ ଦ୍ୱାରା ହେଉଥିଲା ତଥା ଆର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଚେତାବୃନ୍ଦ ଏତାଦୃଶ ଉପାସନାକୁ ଭଲ

ଦୃଷ୍ଟିରେ ନଦେଖି ଅଲକ୍ଷ୍ମୀ ସୂଚକ ମନ୍ତ୍ର ରଚନା କରିଥିଲେ । ପୂର୍ବ ଭାଷ୍ୟକାରଙ୍କ ପଦାଙ୍କ ଅନୁସରଣ ନକରି ସାୟଣାଚାର୍ଯ୍ୟ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଆପଣାର ଭାଷ୍ୟରେ ମନ୍ତ୍ରଟି ଦାରୁଦେବତା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରତି ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବୋଲି ମତବ୍ୟକ୍ତ କରିଥିଲେ । (୧୪) ଅନେକ ମତପ୍ରଦାନ କରିଥାନ୍ତି ଯେ, ସାୟଣାଚାର୍ଯ୍ୟ ଭାଷ୍ୟରେ 'ପୁରୁଷୋତ୍ତମାଖ୍ୟ' ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିବାରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପ୍ରବାହିତ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଚେତନାରେ ସେ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ ହୋଇ ଏ ପ୍ରକାର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିଛନ୍ତି । ବିଜ୍ଞପ୍ରାଜ୍ଞ ଗବେଷକଙ୍କ ମତରେ ସାୟଣାଚାର୍ଯ୍ୟ ମନ୍ତ୍ରଟିକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାର ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଦୃଢ଼ ନିଶ୍ଚିତ ନଥିଲେ । କୌଣସି ଭାଷ୍ୟକାରଙ୍କ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଅନୁସରଣ ନକରି ସରଳ ଭାବରେ ମନ୍ତ୍ରଟିର ଅର୍ଥ କଲେ ଜଣାଯାଏ, ଅଦୌ ଅର୍ଥାତ୍ ସଂପ୍ରତି, ଯଦ୍‌ଦାରୁ ବା ଯେଉଁଦାରୁ, ପ୍ଳବତେ ଅର୍ଥାତ୍ ଭାସମାନ, ସିନ୍ଧୋପାରେ ଅର୍ଥାତ୍ ସମୁଦ୍ରରେ, ଅପୁରୁଷମ୍ ଅର୍ଥାତ୍ ପୁରୁଷ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ନୁହେଁ ବା ଯାହାର କୌଣସି ମାଲିକ ନାହାନ୍ତି, ତଦାରଭସ୍ୱ ଅର୍ଥ ତହିଁରେ ଆରୋହଣ କରି, ଦୁର୍ହଣୋ ଅର୍ଥାତ୍ ଅଲକ୍ଷ୍ମୀ, ତେନଗଚ୍ଛ ପରସ୍ତରମ୍ ଅର୍ଥାତ୍ ଦୂରଦେଶକୁ ପଳାୟନ କର । ସାଧାରଣ ଭାବରେ ବିଚାର କଲେ ମନ୍ତ୍ରଟି ଅଲକ୍ଷ୍ମୀନାଶକ ମନ୍ତ୍ର ରୂପେ ବେଦରେ ପ୍ରତିପାଦିତ । ଅନୁମିତ ହୁଏ, ନିରାକାରବାଦୀ ଆର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଚେତାବୃନ୍ଦ ଅନ୍ୟ ସଂପ୍ରଦାୟର ଦାରୁପୂଜା ପ୍ରତି ଅସହିଷ୍ଣୁ ହୋଇ ସିନ୍ଧୁ ତୀରରେ ପୂଜିତ ବିଶାଳ ଦାରୁ ଆରୋହଣ ପୂର୍ବକ ଦୂରଦେଶ ପଳାୟନର କାମନା କରିଛନ୍ତି ଏହି ମନ୍ତ୍ରଟିରେ ତଥା ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ମନ୍ତ୍ରଟି ଅଲକ୍ଷ୍ମୀନାଶକ ମନ୍ତ୍ର ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ । କେହି କେହି ଗବେଷକ ବିଚାର କରିଥାନ୍ତି ଯେ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷର ନିବାରଣ ଚାହୁଁଥିବା ମନୁଷ୍ୟଗଣ ଦାରୁ ଉପରେ ଆରୋହଣ ପୂର୍ବକ ଦୂର ଦେଶକୁ ପଳାୟନ ନିମିତ୍ତ ମନ୍ତ୍ରଟିରେ ଆହ୍ୱାନ ଦିଆଯାଇଛି । ସେ ଯାହାହେଉ, ମନ୍ତ୍ରଟି ଦାରୁଙ୍କ ନିମିତ୍ତ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ନାହିଁ । ଅଧିକନ୍ତୁ, ଏହି ଦାରୁଙ୍କୁ ଅପୌରୁଷ ଅର୍ଥାତ୍ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ନୁହେଁ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଋଗ୍‌ବେଦ କାଳରୁ ଅଥର୍ବବେଦ କାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦୀର୍ଘକାଳ ଧରି ଏହି ଅପୌରୁଷଦାରୁ ସିନ୍ଧୁ ତୀରରେ ପୂଜା ପାଉଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମଧ ମନ୍ତ୍ରଟିର ପୁନରୁକ୍ତିରୁ ଉପଲବ୍ଧ ହୋଇଥାଏ । ମନ୍ତ୍ରଟିରେ 'ତେନ ଗଚ୍ଛ ପରସ୍ତରମ୍' ଉଲ୍ଲିଖିତ ଥିବାରୁ ହୃଦ୍‌ବୋଧ ହୁଏ । ସେହି ଦିବ୍ୟଦାରୁ ଉପାସନାରେ ପରମଲୋକ ପ୍ରାପ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ଅଥର୍ବବେଦର ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳୀନ ମହର୍ଷି ସାଂଖ୍ୟାୟନ ସ୍ୱରଚିତ ଭାଷ୍ୟରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି 'ବର୍ତ୍ତମାନ ସମୁଦ୍ରରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ନାମକ ଦେବତା ଶରୀର ଭାସୁଅଛି । ନିର୍ମାଣ ରହିତ ଯୋଗୁଁ ସେ ଅପୌରୁଷ । ଏହି ଦାରୁମୟ ଦେବତାଙ୍କୁ ଉପାସନା କରିବା ଲୋକ ବୈଷ୍ଣବଲୋକକୁ ଗମନ କରନ୍ତି ।' ଏଥିରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି ବୈଦିକ କାଳର ଶେଷ ସମୟରେ ଅଣଆର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଦାରୁପୂଜା ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଥିଲା ତଥା ଅପୌରୁଷ ଦାରୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ମାନ୍ୟତା ଲାଭ ପୂର୍ବକ ପରମଲୋକ ପ୍ରାପ୍ତିର ଅବଲମ୍ବନ ଭାବରେ ପ୍ରତିଭାତ ହୋଇଥିଲେ ।

ବୈଦିକକାଳୀନ ଭାରତବର୍ଷରେ ତିନିଗୋଟି ସଂସ୍କୃତି ଓ ସଭ୍ୟତା ମୁଣ୍ଡଟେକି ଥିଲା । ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମ ଭୂଖଣ୍ଡରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ସଭ୍ୟତା, ଦକ୍ଷିଣ-ପୂର୍ବ ଭୂଖଣ୍ଡରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ସଭ୍ୟତା ତଥା ବିନ୍ଧ୍ୟାଞ୍ଚଳ ସମେତ ମଧ ଭୂଖଣ୍ଡରେ ଶବର ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରାବଲ୍ୟ ବୈଦିକ ଯୁଗରେ ଥିଲା ବୋଲି ବିଦ୍ୱାନମାନେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି । ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଙ୍କୁ ଅସୁର ବା ଦୈତ୍ୟ ଏବଂ ଶବରମାନଙ୍କୁ ନିଷାଦ, ବ୍ୟାଧ ପ୍ରଭୃତି ନାମରେ ପରିଚିହ୍ନିତ କରାଯାଇଛି । ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ସଦୃଶ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନେ ପୁର, ନଗର ଓ ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମାଣ ପୂର୍ବକ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଶବରମାନେ ପଲ୍ଲୀରେ ନିବାସ କରୁଥିଲେ । ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଧର୍ମଧାରଣାଠାରୁ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଙ୍କ ଧର୍ମଧାରଣା ଭିନ୍ନ ଥିଲା । ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ କୌଣସି ଦେବଦେବୀଙ୍କୁ ବୈଦିକ କାଳରେ ପୂଜା କରୁନଥିଲେ ହେଁ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନେ ନାଗ, ସର୍ପ, ମଗର ଓ ହାତୀ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ପ୍ରତୀକାତ୍ମକ ଉପାସନା କରୁଥିଲେ । (୧୫) ସେମାନେ ଏତାଦୃଶ ପୂଜା ଶବରମାନଙ୍କଠାରୁ ଶିକ୍ଷା କରିଥିଲେ ବୋଲି ଗବେଷକମାନେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି । ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନେ ବୃକ୍ଷ ଉପାସକ ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମଧ ଉପଲବ୍ଧ ହୋଇଛି । (୧୬) ମହେଞ୍ଜୋଦାର ଓ ହରପ୍ପାର ଭୂଖନନ ଫଳରେ ଏତାଦୃଶ ପ୍ରତୀକାତ୍ମକ ଉପାସନାର ସନ୍ଦେଶ ମିଳିଥିବାରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଥମେ ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ସଭ୍ୟତାର ବିକାଶ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ସେମାନେ ଦକ୍ଷିଣ-ପୂର୍ବ ଦିଗକୁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବିତାଡ଼ିତ ହେଲେ । ବିଶେଷତଃ, ଋଗ୍‌ବେଦ ରଚନା କାଳରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନେ ଦ୍ରମିଳ, ଦୈତ୍ୟ, ଦାସ ଓ ଦସ୍ୟୁ ନାମରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ସମାଜରେ ପରିଚିତ ଥିଲେ । (୧୭) ସେମାନେ ଦକ୍ଷିଣ ଓ ପୂର୍ବ ଭାରତରେ ଆସି ସ୍ଥାୟୀ ବସବାସ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ ତଥା ଶବରମାନଙ୍କର ବୃକ୍ଷ ଉପାସନାକୁ ଆପଣାର କରି ନେଇଥିଲେ । (୧୮) ଏତଦ୍‌ଭିନ୍ନ ସେମାନେ ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ଲିଙ୍ଗ ପୂଜା ମଧ କରୁଥିଲେ, ଯାହାକି ଆର୍ଯ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀ ଦ୍ୱାରା ନିନ୍ଦନୀୟ କାର୍ଯ୍ୟ ରୂପେ ବିବେଚନା କରାଯାଉଥିଲା । ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ, ସେହି ଦ୍ରାବିଡ଼ ଗୋଷ୍ଠୀର ଏକ ଶାଖା ପୂର୍ବ ମହୋଦଧି ତୀରରେ ଏକ ବିଶାଳକାୟ ଚତୁଃଶାଖାଯୁକ୍ତ ମହାଦାରୁ ଭାସିଆସି କୂଳରେ ଲାଗିଥିବାର ଦେଖି ସେଠାରେ ସ୍ଥାୟୀବସତି ସ୍ଥାପନ ପୂର୍ବକ ସେହି ଅପୌରୁଷ ଦାରୁର ଉପାସନା କରିଥିଲେ । ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଙ୍କର ଏହି ଦାରୁ ଉପାସନା ସଂପର୍କରେ ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀ ଅବଗତ ଥିଲେ ତଥା ତତ୍‌ସଂପର୍କିତ ମନ୍ତ୍ର ରଚନା କରିଥିଲେ । ଏପରିକି, ଦୁର୍ଗ ନଗର ଓ ପୁର ନିର୍ମାଣରେ ଧୁରନ୍ଧର ଦ୍ରାବିଡ଼ଗୋଷ୍ଠୀ ଏକ ବିଶାଳସ୍ତୂପ ନିର୍ମାଣ ପୂର୍ବକ ଦାରୁ ଉପାସନା କରୁଥିବାର ପ୍ରମାଣ ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତର ବନପର୍ବରୁ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । (୧୯) ଶବରମାନେ ସ୍ତୂପ ନିର୍ମାଣ କୌଶଳ

ଜାଣିନଥିବାରୁ ହୃଦ୍‌ବୋଧ ହୁଏ, ଦ୍ରାବିଡ଼ ଗୋଷ୍ଠୀ ହିଁ ସମୁଦ୍ର ତୀରରେ ଦାରୁ ଉପାସନା କରୁଥିଲେ ।

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଉପାସନାର ଧାରା, ସ୍ୱରୂପ ଓ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ନିକ୍ଷେପ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଦଇତାମାନେ ହିଁ ତାଙ୍କର ଆଦ୍ୟ ଓ ଶ୍ରୀଅଙ୍ଗ ସେବକ । ସ୍ନାନ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାଠାରୁ ଅଣସର, ରଥଯାତ୍ରା ଓ ନୀଳାଦ୍ରିବିଜେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସକଳ ପୂଜାକାର୍ଯ୍ୟ ଦଇତାମାନେ ହିଁ ନିର୍ବାହ କରିଥାନ୍ତି । ଏପରିକି ନବକଳେବର, ବ୍ରହ୍ମ ସ୍ଥାପନ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗୁପ୍ତପୂଜା ମଧ୍ୟ ଦଇତାମାନଙ୍କ ଉପରେ ନ୍ୟସ୍ତ । ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ, ଏହିସବୁ ପୂଜା ସେମାନେ ବୈଦିକ ବିଧିରେ ନକରି ସେମାନଙ୍କର ପାରମ୍ପରିକ ରୀତିରେ କରିଥାଆନ୍ତି । ଏଥିରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି, ଅଣଆର୍ଯ୍ୟ ଦଇତାମାନେ ହିଁ ପ୍ରଥମେ ଦାରୁପୂଜା ବେଦବାହ୍ୟ ବିଧିରେ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ ତଥା ପୂଜା ଉପାସନାର ଯୁଗୋପଯୋଗୀ କ୍ରମବିକାଶ ସାଧିତ ହୋଇଥିଲେହେଁ, ଦଇତାମାନେ ସେମାନଙ୍କ ମୂଳ ଅଧିକାର ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହରାଇନାହାନ୍ତି । ପ୍ରକୃତରେ ଦଇତା ଶବ୍ଦ ହିଁ ଦୈତ୍ୟ ଶବ୍ଦର ଅପଭ୍ରଂଶ । (୨୦) ସେମାନେ ଦୈତ୍ୟ, ଦଇତା ଯେଉଁ ପର୍ଯ୍ୟାୟଭୁକ୍ତ ହେଲେ ହେଁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରଥମ ସେବକ ଏଥିରେ କାହାର ଦ୍ୱିମତ ନାହିଁ । କେତେକ ପୁରାଣକାର ଓ ବିଦ୍ୱାନ ସେମାନଙ୍କୁ ଶବର ରାଜ ବିଶ୍ୱାବସୁଙ୍କ ବଂଶଧର ବୋଲି ବିଚାର କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ନୃତତ୍ତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିବେଚନା କଲେ ଦୟିତାମାନେ ଶବର ବଂଶଧର ନୁହନ୍ତି ବୋଲି ହୃଦ୍‌ବୋଧ ହୁଏ । ଅଦ୍ୟାବଧି ଶବରମାନଙ୍କର ମନ୍ଦିର ପ୍ରବେଶାଧିକାର ସାର୍ବଜନୀନ ସ୍ୱୀକୃତି ଲାଭ କରି ନାହିଁ । ଏପରିକି ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେ ମଧ୍ୟ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶବରମାନେ ପ୍ରବେଶାଧିକାର ପାଇନାହାନ୍ତି । ଦଇତାମାନଙ୍କୁ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଗୋଷ୍ଠୀ ବା ଦୈତ୍ୟମାନଙ୍କ ବଂଶଧର ବିଚାର କରିବାରେ କୌଣସି ଅସୁବିଧା ନାହିଁ । ଦୈତ୍ୟମାନେ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ବେଦବିରୋଧୀ ତଥା ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାଙ୍କରି ବଂଶଧର ଦଇତାମାନେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କଠାରେ ବେଦବାହ୍ୟ ଉପାସନା ପଦ୍ଧତି ଆରୋପିତ କରି ଆସିଛନ୍ତି । ମହନୀୟତା ହେଉଛି, ବେଦ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପୁରାଣ ଯୁଗରେ ଦାରୁ ଉପାସନାରେ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ପୂଜିତ ମହାଦାରୁକୁ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତିରେ ରୂପାନ୍ତରିତ କରିଥିଲେହେଁ ଦଇତାମାନେ ଜନ୍ମୋତ୍ସବ, ଅଣସର, ରଥଯାତ୍ରା, ନବକଳେବର, ବ୍ରହ୍ମସ୍ଥାପନା ଓ ଗୁପ୍ତ ପୂଜା ପ୍ରଭୃତି ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ସେବାପୂଜାରେ ଆପଣା ଅଧିକାରରୁ ବଞ୍ଚିତ ହୋଇନାହାନ୍ତି । ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଦାରୁ ଉପାସନାକୁ ଆର୍ଯ୍ୟ ଭାବାପନ୍ନ କରିବାର ପରମ ସତ୍ୟଟିକୁ ପୁରାଣକାରବୃନ୍ଦ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଉପାଖ୍ୟାନ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ଛଳରେ ସ୍ୱୀକାର କରିଯାଇଛନ୍ତି । ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ, ମହୋଦଧି କୂଳରେ ପ୍ରଥମେ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଦାରୁ ଉପାସନା ଆରମ୍ଭ କରାଯାଇଥିଲେ ହେଁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଦୈତ୍ୟ ଦେବତା ଦାରୁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଦାରୁଦେବତାରେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇଥିଲେ । ଫଳରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ଓ ଦ୍ରାବିଡ଼ଙ୍କର ମିଳନାତ୍ମକ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନାରେ ଅବୈଦିକ ଓ ବୈଦିକ ବିଧିବିଧାନର ମହାମିଳନ ସଂଘଟିତ ହୋଇଛି । ଇତିମଧ୍ୟରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ବଂଶୀ ଦଇତାଗଣ ଆର୍ଯ୍ୟ ଭାବାପନ୍ନ ହୋଇ ଆର୍ଯ୍ୟ ପୁରୋଦୃଷ୍ଟିରେ ଜୀବନଚର୍ଯ୍ୟା ନିର୍ବାହ ପୂର୍ବକ ଆର୍ଯ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀଭୁକ୍ତ ହୋଇଗଲେଣି, ଅଥଚ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କଠାରେ ଅବୈଦିକ ପୂଜାବିଧି ଅବ୍ୟାହତ ରଖି ସେମାନଙ୍କ ପରମ୍ପରାର ପରିଧି ଭିତରେ ଆତ୍ମିକ ସନନ୍ଦ ରୂପେ ଠାକୁରଙ୍କର ଏକାନ୍ତ ଆପଣାର ହୋଇପାରିଛନ୍ତି । ଅପରପକ୍ଷରେ ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱକୁ ଆର୍ଯ୍ୟଭାବାପନ୍ନ କରିବା ନିମିତ୍ତ ସଂସ୍କାରବାଦୀ ଆର୍ଯ୍ୟଗଣ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଙ୍କ ଉପାସିତ ମହାଦାରୁରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ କରି ବୈଦିକ ବିଧିରେ ଉପାସନାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଛନ୍ତି । ଆର୍ଯ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀ ବେଦ ବର୍ଣ୍ଣିତ ନିର୍ଗୁଣ ଭାଷ୍ୟକୁ ଦାରୁନିର୍ମିତ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ସଗୁଣ ଭାଷ୍ୟ ରୂପେ ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା କାମନାରେ ଅପାଣିପାଦ ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ କରିଛନ୍ତି । ଏହାଦ୍ୱାରା ବେଦ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବ୍ରହ୍ମାକ୍ଷର ପ୍ରଣବକୁ ଦାରୁମୂର୍ତ୍ତିରେ ରୂପାୟିତ କରି ବିଶ୍ୱବନ୍ଦ୍ୟ କରିବାର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ହୋଇଛି । ଏହି ମହତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରସଙ୍ଗଟି ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ରଚିତ ସ୍କନ୍ଦ ପୁରାଣରେ ସୂଚାଇ ଦିଆଯାଇଛି ।

'ଅହୋ ତବାୟ ଖଳୁ ଭାଗ୍ୟରାଶି ର୍ଯେନା ବିରାସୀଦ୍‌ଭୁବି ଦାରୁମୂର୍ତ୍ତି
ଯସ୍ୟାପ୍ୟୁପାସ୍ତିଂ ଶ୍ରୁତିରାହମୁକ୍ତି ପ୍ରଦାନମାସ୍ୱଞ୍ଚ ବିମୋହିତନାମ୍
ଯ(ସ) ଏଷ ପ୍ଲବତେ ଦାରୁଃ ସିନ୍ଧୁପାରେହ୍ୟ ପୌରୁଷଃ
ତମୁପାସ୍ୟ ଦୁରାରାଧଂ ମୁକ୍ତି ଯାତି ସୁଦୁର୍ଲଭମ୍ ।' (୨୧)

ଶ୍ଳୋକଟି ଋଗ୍‌ବେଦ ଓ ଅଥର୍ବବେଦ ମନ୍ତ୍ର ଅନୁସରଣରେ ରଚିତ ହୋଇ ଆର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ ପ୍ରତି ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେହେଁ ଦ୍ରାବିଡ଼ ପୂଜିତ ଦାରୁରୁ ନିର୍ମିତ ମୂର୍ତ୍ତିର ମହନୀୟତା ହିଁ ପ୍ରତିପାଦିତ । ଏଥିରେ ଦାରୁମୂର୍ତ୍ତିର ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ସଂପର୍କରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ସୂଚନା ପ୍ରଦତ୍ତ । ସ୍କନ୍ଦ ପୁରାଣ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଅନ୍ୟ ଏକ ଶ୍ଳୋକରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିମାବାଦର ଝଲକରେ ପ୍ରତୀକବାଦର ରହସ୍ୟ ଉନ୍ମୋଚିତ ।

ନେକାନୈକ ସ୍ଥୂଳ ସୂକ୍ଷ୍ମାଣୁ ମୂର୍ତ୍ତେ
ବ୍ୟୋମାତୀତଂ ବ୍ୟୋମରୂପଂ ପ୍ରକାଶଂ
ବ୍ୟୋମାକାରଂ ବ୍ୟାପିନୋ ବ୍ୟୋମସଂସ୍ଥ
ବ୍ୟୋମାରୂଢ଼ଂ ବ୍ୟୋମ କେଶାଦ୍ଧ ଯୋନେ । (୨୨)

ଏହି ଶ୍ଳୋକର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ଦାରୁମୂର୍ତ୍ତି ଏକ ଅଥଚ ଅନେକ, ସ୍ଥୂଳ, ସୂକ୍ଷ୍ମ, ସଗୁଣ, ନିର୍ଗୁଣ, ଶୂନ୍ୟ, ଅଶୂନ୍ୟର ପ୍ରତୀକ । ଏପରି ଲକ୍ଷଣର ମୂର୍ତ୍ତି ବିରଳ ହେଲେ ହେଁ ବେଦ ବର୍ଣ୍ଣିତ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଆର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଚେତାବୃନ୍ଦ ପରମପୁରୁଷ ରୂପରେ ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ କରି ନିର୍ଗୁଣ ନିରାକାର ନିର୍ବିକଳ୍ପ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଜଗତ କଲ୍ୟାଣ କାମନାରେ ରୂପବନ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ଯୁଗ ପରିବର୍ତ୍ତନ ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପୂଜାବିଧିରେ ବ୍ୟାପକ ପରିବର୍ତ୍ତନ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ଅଦ୍ୟାବଧି ବଳଭଦ୍ରଙ୍କୁ ଅ'କାର, ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କୁ

ଉ'କାର ଓ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ମ'କାର ରୂପେ ଚିନ୍ତନ କରାଯାଇ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବେଦର ନିଷ୍କର୍ଷ ଓଁକାର ସ୍ୱରୂପରେ ପୂଜା କରାଯାଉଛି ।

ଅତଏବ, ନିର୍ବିବାଦରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରାଯାଇ ପାରେ ଯେ, ଦ୍ରାବିଡ଼ ଉପାସିତ ମହାଦାରୁ ଆର୍ଯ୍ୟ ପୁରୋଦୃଷ୍ଟିରେ ପୂର୍ଣ୍ଣବ୍ରହ୍ମ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ମାନ୍ୟତାରେ ରୂପବନ୍ତ ହୋଇ ନୀଳାଚଳରେ ପୂଜା ପାଇ ଆସୁଛନ୍ତି । ଏହା ହିଁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମୌଳିକତା । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଅଗଣିତ ମୁନି, ଋଷି, ମହାତ୍ମା, ସାଧୁ, ସନ୍ଥ ଓ ଦାର୍ଶନିକ ଏହି ଦାରୁଦେବତାଙ୍କୁ ଆପଣା ଆପଣା ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ ହେଁ ତାଙ୍କ ମୌଳିକତା ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରହିଛି । ଏପରିକି, ଯୁଗ ପରିବର୍ତ୍ତନ ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ଜୈନମତ, ବୌଦ୍ଧମତ, ତନ୍ତ୍ରମତ, ଶାକ୍ତମତ, ବୈଷ୍ଣବମତ, ନାଥମତ ପ୍ରଭୃତି ଦାରୁଦେବତାଙ୍କଠାରେ ଆରୋପିତ କରାଯାଇଥିଲେ ହେଁ ତାଙ୍କ ମୌଳିକତା ପ୍ରତି ଅଦ୍ୟାବଧି ବିପଦ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇନାହିଁ । ଅଧିକନ୍ତୁ, ବିଭିନ୍ନ ମତବାଦୀ ତାଙ୍କୁ ଆପଣା ଗୋଷ୍ଠୀର ଦେବତା ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିବାର ପ୍ରୟାସ କରିଥିଲେ ହେଁ ସେ କୌଣସି ଗୋଟିଏ ଗୋଷ୍ଠୀର ସୀମା ସରହଦରେ ଆବଦ୍ଧ ନହୋଇ ଜଗତର ନାଥ ଜଗନ୍ନାଥ ନାମରେ ମହିମାବନ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି ତଥା ଆପଣା ସୃଷ୍ଟିର ରହସ୍ୟ ଉନ୍ମୋଚନକାରୀଙ୍କ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ, ବାଦବିସମ୍ବାଦ, ତର୍କବିତର୍କ ଓ ଆଲୋଚନା ପ୍ରତି ଆଲୋଚନାରେ ନିର୍ବାକ, ନିଷ୍କଳ ଏବଂ ନିର୍ବିକାର ହୋଇଯାଇଛନ୍ତି ।

'ସ୍ମାରଂ ସ୍ମାରଂ ସ୍ୱଗୃହ ଚରିତଂ ଦାରୁଭୂତୋ ମୁରାରି ।'

ପାଦଟୀକା :

୧. ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ - ଡକ୍ଟର ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ, 'ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ ପରିଚ୍ଛେଦ', ପୃ.୫୫୪ ।

୨. ଦାରୁଦେବତା - ଡକ୍ଟର ବେଣୀଧର ପାଢ଼ୀ, ପୃ.୫୨ ।

୩. The land of Vishnu - Dr. G. Mohapatra

୪. ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ତତ୍ତ୍ୱ - ଡକ୍ଟର ଗୋପୀନାଥ ମହାପାତ୍ର, ପୃ.୬ ।

୫. ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ଐତିହାସିକତା - କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର (ଭଞ୍ଜ ପ୍ରଦୀପ, ଆଶ୍ୱିନ-୧୩୪୬) ।

୬. ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଓଡ଼ିଶାର ଦାନ - ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ (ଝଙ୍କାର, ଦଶମ ବର୍ଷ, ଦ୍ୱିତୀୟ ସଂଖ୍ୟା, ପୃ.୧୯୦) ।

୭. ଦାରୁଦେବତା, ପୃ.୧୧୩-୧୩୬ ।

୮. ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ - ପୃ.୨୭ ।

୯. ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର କ୍ରମ ପରିଣାମ, ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ ।

୧୦. Vaishnavisim in Orissa, P. Mukherjee, p.18

୧୧. ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନାର ପ୍ରାଚୀନତା - ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ମିଶ୍ର (ଝଙ୍କାର, ୫୩ ବର୍ଷ,୩ୟ ସଂଖ୍ୟା) ।

୧୨. ଋଗବେଦ, ୧୦ମ ମଣ୍ଡଳ, ୧୫୫ ସୂକ୍ତ, ୩ୟ ମନ୍ତ୍ର

୧୩. ଅଥର୍ବ ବେଦ

୧୪. ଋଗବେଦ ସଂହିତା, ପୃ.୮୪୧

୧୫. The History & Culture of Indian People, Vol.-I-P-152, Ed. by R.C. Majumdar

୧୬. Ibid - p.147

୧୭. ଦାରୁଦେବତା - ପୃ.୭୨

୧୮. Cambridge History of India wheels, p.83

୧୯. ମହାଭାରତ, ବନପର୍ବ, ୧୧୪ ଅ. ୨୨ ଶ୍ଳୋ

୨୦. ଦାରୁଦେବତା, ପୃ.୫୪

୨୧. ସ୍କନ୍ଦ ପୁରାଣ, ଉତ୍କଳଖଣ୍ଡ, ୧୧ଶ ଅଧ୍ୟାୟ

୨୨. ସ୍କନ୍ଦ ପୁରାଣ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ମହାତ୍ମ୍ୟ - ୧୯/୨୮

ସଦସ୍ୟ
ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ, ଢେଙ୍କାନାଳ